

A RENESZÁNSZ KORSZAKOLÁSA ÉS ÉRTELMEZÉSE

A reneszánsz periodizálása és interpretálása egy idő óta folyamatosan napirenden levő kérdés a hazai és nemzetközi kutatásban. Ennek egyik legfőbb oka a szintézisre, a rendszerezésre való törekvés, mely megkívánja a határok, keretek megvonását, illetve a reneszánsz definiálását, vagy legalábbis körülírását. A közelmúltban a magyar irodalomtörténeti kutatást is egy szintézisvállalkozás, a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet készítette a probléma egészével való szembenézésre. Ennek az eredménye az az általános bevezetés, mely a mű I. kötetében a magyar reneszánsz irodalom tárgyalását megelőzi, megkísérelve az európai reneszánsz leglényegesebb jegyeinek összefoglalását. Az ott mondottakat ma is érvényesnek tartom, nem egy ponton azonban kiegészítendőnek. Nemcsak azért, mert a nemzetközi reneszánszkutatás azóta számos figyelemreméltó új eredménnyel és szemponttal szolgált, hanem mert a magyar irodalomtörténet szintézisében a reneszánsznak elsősorban azokat a vonásait kellett kiemelni, melyek a hazai fejlődésben fokozott szerepet játszottak. Most viszont egy sokkal átfogóbb feladat előtt állunk: a magyar tudomány is ki akarja venni a részét abból a világszerte jelentkező erőfeszítésből, mely a világirodalom történetének megírására irányul: részt veszünk nagy nemzetközi vállalkozásban, és saját erőnkől is igyekszünk egy világirodalom-történe-

tet létrehozni. A reneszánsz vonatkozásában mindez megokolttá teszi nézeteink továbbfejlesztését, a reneszánsz alapkérdéseinek újból való végiggondolását.

A reneszánsz irodalom periodizálása nem tekinthető pusztán irodalomtörténeti kérdésnek – véleményem szerint más irodalmi korszaké sem. Irodalom, művészet, zene, ideológia, tudomány, vallás stb. a reneszánsz Európában ugyanazon társadalmi feltételek közepette fejlődtek, ugyanazon emberi mentalitás kifejeződései voltak. Ráadásul a kultúra csaknem valamennyi megnyilvánulása irodalmi formát öltött, irodalmi eszközökkel jutott kifejezésre. Még a képzőművészeti és zenei alkotások is, az esetek jó részében, irodalmi program alapján készültek. Irodalom alatt természetesen az írott művek összességét értjük itt, a *literaturá-t*, nem pedig a humanista poétikák tárgyát, a *poesis-t*. Az így értelmezett reneszánsz irodalom periodizációja lényegében az egész reneszánsz civilizáció periodizációjával azonos. A továbbiakban ezért a reneszánszt a maga teljességében tartjuk szem előtt.

Az irodalom és a civilizáció valamely korszakának időbeli határait csak akkor állapíthatjuk meg sikerrel, ha helyesen tudjuk értelmezni és értékelné az adott korszak alapvető jelenségeit. Éppen a reneszánsz periodizációjával kapcsolatban írta le Delio Cantimori – két évtizeddel ezelőtt – a figyelemreméltó sorokat: „Az utóbbi években divatba jött ‚periodizáció‘ szóval egy adott történelmi folyamat (egyetemes történelmi, nemzeti történelmi, intézménytörténelmi stb.) kronológiai terminusokkal való elhatárolását és felosztását értjük. Olyan elhatárolásról és felosztásról van szó, hogy az ennek eredményeként létrejött tagozódás a) megfelelően a történelmi fejlődés általános koncepciójának,

b) lehetővé tegye minden egyes periódus különleges sajátosságainak a megállapítását és a történelmi fejlődés különböző formái közti kapcsolat megvilágítását. A periodizáció feladata egyúttal az is, hogy a történelmi anyagot újrarendezze, és a vizsgálat tárgyául választott korszak társadalmának alaptendenciáira visszavezesse, vagyis feltételezi azt is, amit 'interpretáció'-nak nevezünk."¹ A periodizáció és az interpretáció tehát két szorosan összetartozó művelet: állandó köztük a kölcsönhatás, nincs köztük prioritás, egyik függvénye a másiknak. A periodizáció a reneszánsz esetében is kihat ez utóbbinak az interpretációjára, a reneszánsz értelmezésének alakulása pedig szükségessé teszi a periodizáció helyesbítését. A reneszánsz periodizálásakor – mutatis mutandis – arra a kérdésre is választ kell adni, hogy mi is a reneszánsz.

A múlt század végén ez a kérdés nagyjából megválaszolt-nak látszott. Michelet felfedezte a reneszánszt, mint az emberi szabadság gondolat hőskorát,² Voigt kimutatta benne az antikvitás újjászületését,³ Burckhardt megrajzolta a reneszánsz kori új ember- és világgép fő vonásait,⁴ végül Wölfflin meghatározta a reneszánsz művészi stílusát⁵. Kialakult így a sötétnek, barbárnak gondolt középkorral szembeállított, a vallással szemben közönyös vagy éppen ellenséges, az antik kultúrától inspirált és a természetet felfedező, felvilágosult és individualista reneszánsznak a képe. Ezek a vonások valóban jellemzői a reneszánsznak, de korántsem egyedülállóak, s ezért a belőlük kialakított összkép egyoldalú és leegyszerűsített. A XIX. századtól örökölt koncepció revíziója nem is váratott magára sokáig.

Az 1920-as évektől kezdve jelentős újabb kutatások sora kezdte kétségbe vonni középkor és reneszánsz szembeállításának jogosságát. Kimutatták, hogy sok minden, amit a reneszánsz újdonságának és érdemének tekintettek, már a

középkori kultúrában is jelen volt, mint pl. az antikvitás ismerete és tisztelete, a realizmusra való törekvés stb.⁶ Másrészt cáfolták, hogy a reneszánsz vallástalan és felvilágosult lett volna, kimutatva a kor mágikus, ezoterikus tendenciáit, illetve a vallás állandó jelenlétét a humanisták munkáiban.⁷ A művészet vonatkozásában pedig a reneszánszból egyre nagyobb részt kezdtek elvitatni előbb a barokk, később a manierizmus javára, ez utóbbit nemcsak elválasztva, de határozottan szembe is állítva a reneszánszszal.⁸ Bár a korábbi – leginkább Burckhardttal fémjelezhető – reneszánsz kép kritikája szükséges volt, s bár a középkor illetve a barokk javára végzett kutatásoknak igen fontos új eredményeket köszönhetünk, ezeknek a munkáknak a tükrében a reneszánszról alkotott kép mégis erősen eltorzult. Vagy teljesen elmosódtak a reneszánsz határai, s vitatottá vált eredetisége és újszerűsége, vagy pedig jelentéktelen epizóddá törpült szerepe.⁹ A korábbi egyoldalúság helyébe ily módon a reneszánsz feloldása illetve eljelentéktelenítése lépett, ami már-már a reneszánsz kultúra történetének meghamisításával volt egyenlő.¹⁰

Már a harmincas évektől kezdve megjelentek azonban a komoly törekvések egy kiegyensúlyozottabb, a különböző egyoldalúságokat egyként kiküszöbölő, valamennyi pozitív kutatás eredményeit felhasználó koncepció kialakítására. Elsősorban Delio Cantimori, Federico Chabod és Eugenio Garin írásainak köszönhetjük a múlt századi reneszánsz képet határozottan korrigáló, de ugyanakkor az újabb torzításokat és szélsőségeket elhárító felfogás kidolgozását.¹¹ Őket követve vagy nekik ellentmondva, a negyvenes évek végétől kezdve valóságos divattá vált a reneszánsz értelmezésével, valamint az értelmezések és értékelések történetével való foglalkozás.¹² Az így létrejött gazdag irodalom a reneszánsz újabb és újabb aspektusait világította meg, vég-

képpen elosztatva a reményét annak, hogy a reneszánszt valamely formulával definiálni vagy egyetlen alapelvre visszavezetni lehessen.

Ma már világos, hogy a reneszánsz olyan joggal alapvetőnek tartott és meggyőzően kimutatott jellegzetességei, mint az antik kultúra újjászületése, a laikus szellem és ideológia térhódítása, a nemzeti szellem kibontakozása és a nemzeti irodalmak létrejötte, a feudalizmus hanyatlása és a modern polgári világ megjelenése, művészetben és irodalomban a valóság felé fordulás és még számos más – külön-külön, a többi nélkül nem elegendők a reneszánsz lényegének a megragadására. A reneszánsz létrejötte nem egy merőben új kulturális, ideológiai vagy művészi elv, tényező érvényesülésének, uralomra jutásának köszönhető, hanem számos jelenség együttes, nagy erejű és újszerű jelentkezésének. Külön-külön az említett és még tovább sorolható alapjellegzetességek egyike sem teljesen új, mind-egyiknek megvannak a gyökerei a középkorban, összességükben mégis törést, ugrást idéznek elő a fejlődésben: a középkorral szemben egy új civilizáció megszületését.

Az így létrejövő reneszánsz távolról sem lett azonban egy túlnyomórészt feudális, vallásos, univerzalisztikus, idealista, misztikus középkor egyértelműen polgári, laikus, nemzeti, realista, antikizáló ellenpólusa. A királyi udvarok, az arisztokrácia, a főpapság semmivel sem tettek kevesebbet a reneszánsz kultúra fejlődéséért, mint a polgárság, de a polgári tökélet hasznosítva és laikus szellemben. A vallás háttérbe szorulása is csak látszólagos, az új korszak élharcosai kezdettől fogva egyik legfőbb céljuknak tartották a vallás és a vallásos élet megújítását, de vagy humanizált szellemben, mint a platonisták és a katolikus reformerek, vagy pedig a polgárság és a nemzetek igényeihez igazodva, mint a reformáció képviselői. A reneszánsz kor születő na-

cionalizmusa sem kizárólagos, de nem a középkor keresztény univerzalizmusa, hanem a humanistáknak az antikvitásból táplálkozó polgári kozmopolitizmusa áll vele szemben. A klasszikus antikvitásnak a reneszánszra oly jellemző tisztelete, illetve a hedonisztikus életszeretet viszont nem hiányzott a középkorból sem, csak hogy az előbbi dekorációból most vált csupán a „studia humanitatis” életeszményévé (Leonardo Bruni), az utóbbi pedig az élvezet iránti spontán vonzódásból a „dolcezza del vivere” tudatos programjává (Leon Battista Alberti). A reneszánsz nem diametrális ellentéte tehát a középkornak, nem tagadása a megelőző korszaknak, hanem egy új értékrend elsősorban, a kultúra összetevőinek más, újszerű elrendeződése.

Hasonlóképpen a reneszánsz végét sem jelentheti más, mint az értékrendszer újabb, immár a reneszánsz kárára történő megváltozása. A reneszánszban bekövetkezett a lassú középkori felhalmozódás során összegyűlt energiák elszabadulása és korlátlan szárnyalása. A meggyorsult fejlődés azonban aláásta önmaga alapjait, s a reneszánsz alkotó lendülete, korlátozást tűrni nem akaró szabadságvágya váltságba kellett hogy torkolljon. Elkerülhetetlenné vált a rend, a tekintélyelv szigorú érvényesítése, s ezért állam, egyház, dogma vagy másrésről egzakt természettudomány – a diadalmaskodó barokk jegyében – elállta a szellem további kalandjainak az útját. A polgári aspirációk, a laikus szellem, az antik klasszikusok követése, a nemzeti törekvések, a valóság keresése nem tűntek el; a reneszánsz vívmányai csaknem mind átmentődtek az új korszakba. Helyük, funkciójuk azonban a barokkban megváltozott; továbbélésük csak izoláltan, rendszerjellegükből kivetkőzve, egy új struktúrába beépülve, annak alárendelődve volt csak lehetséges.

A reneszánsz fejlődésnek ezt az ívét – Eugenio Garin nyomán – találóan jellemezhetjük magának a kornak a

terminológiájával.¹³ Míg a reneszánsz kezdetén az emberi *virtù* magabiztosan harcba indult a *providentia* helyére lépett *fortuna* legyőzésére, addig a korszak vége a *virtù* vereségével, a *fortuna* felülkerekedésével függött össze. A hanyatló reneszánsz embere feladva a *virtù* merész ambícióit, ideig-óráig még a racionális sztoikus *constantia*-ban keresett védelmet, támaszt a *fortuna* hatalmával szemben, de ez is hamarosan elégtelennek bizonyult. A barokkban a *fortuna* végül a *providentia* engedelmes szolgájává degradálódott, s az ember számára lelki támaszt újra csak a hit nyújthatott.

Középkor és barokk között a reneszánsz egyetemes európai korjelenség, az európai civilizáció egyik önálló szakasza, melynek kezdetét és végét egyaránt a fejlődés folytonosságában bekövetkezett törés jelzi. A két korszakváltozás jellege azonban erősen különböző; az előbbi diadalmas előreugráshoz, az utóbbi tragikus válsághoz hasonlítható inkább. A magyarázatot ehhez a reneszánsz társadalmi összefüggéseiben találhatjuk meg.

A reneszánsz létrejöttének feltételeit a középkor végi gazdasági és társadalmi erőgyarapodás érlelte meg. Minthogy pedig ennek legfőbb animátora és haszonélvezője a polgárság volt, az új civilizáció eszményeiben elsősorban ennek az osztálynak az igényei jutottak kifejezésre. Az árutermelés és pénzgazdálkodás nagyarányú kibontakozásának jóvoltából a középkor utolsó századaiban a polgárság – legalábbis Európa legfejlettebb országaiban – annyira megerősödött, hogy elindulhatott a tőkés gazdálkodás útján, kiléphetett a feudális kötöttségekből, s harcot indíthatott a gazdasági, sőt sok esetben a politikai hatalom megszerzéséért, vagy legalábbis az abban való részesedésért. Bár egyes itáliai városállamoktól s Németalföld egy részétől eltekintve nem tudta még felváltani a feudális osztályt a hatalomban, mégis a

fejlődés új, haladó tendenciáit hordozva, döntő, kezdeményező szerepet játszhatott a kor kultúrájának, ideológiájának, művészetének kialakításában. A reneszánszt és humanizmust ezért kezdetben a történelem színpadára lépő modern burzsoázia új társadalmi és politikai aspirációinak, világi ideológiájának és életszemléletének, az élet kihasználására, élvezésére való törekvésének, hihetetlenül mohó tudásvágyának, valamint ízlésének és művészete stílusának a kifejezőjeként értékelhetjük.

A reneszánsz a kapitalista korszak hajnalát, az európai polgárság nagy előretörését tükrözte, a feudális, nemesi rend felszámolásának az ideje azonban ekkor még nem érkezett el. A feudális rendszer súlyos csapásokat szenvedett ugyan, középkori formája jórészt össze is omlott, de még volt arra ereje, hogy kivédje a polgárság támadását, sőt átmenetileg a maga javára fordítsa a termelési módban bekövetkezett változásokat. A régi alapokon a feudális uralkodó osztály hatalma sem volt már elképzelhető, ennek képviselői is újat akartak, s felnyílt a szemük az addig nem ismert élvezetekre is, a legdurvábbaktól a legnemesebb szellemiekig egyaránt. A reneszánsz műveltség így könnyen utat törhetett a kiváltságos osztályok körébe: a polgársággal szövetkező fejedelmek érthetően tették azt magukévá, de előbb vagy utóbb átvette a nemesség és a papság is. A humanista ideológia individualizmusa megfelelt a feudalizmus mindama képviselőinek, akik új hatalmat, új vagyont akartak szerezni, vagy feudális pozíciókat korszerű eszközökkel fenntartani.

Sőt a reneszánsz társadalmi térhódítása, kiterjedése még ennél is szélesebb volt: meggyökeresedett a társadalom alsóbb rétegeiben is. A polgárság és a nép között a reneszánsz korában nem volt éles, átmeneteket kizáró választóvonal. A középkor végi gazdasági fejlődés nemcsak a városi polgárságnak, hanem a falusi parasztság egy részének is kedvezett,

s ennek következtében a polgárság alsóbb kézműves elemének és a parasztság gazdag, felső rétegének az életformája nem sokban különbözött egymástól. A reneszánsz műveltség vulgarizálódásának így megvolt minden lehetősége, az alsóbb rétegekből kikerülő értelmiségiek pedig a humanista műveltség kincsestárát gazdagíthatták a népi kultúra elemeivel. A reneszánsz gyökerében polgári kultúrája nem maradt tehát a polgárság tartozéka, hanem az egész társadalom sajátjává lett.

A reneszánsz kultúra fejlődését meghatározó, legdinamikusabb társadalmi erő azonban ennek ellenére a polgárság maradt, s az ő törekvései, eszményei nyomták rá bélyegüket a társadalom egészére. Ez annál inkább lehetséges volt, mert ezek a törekvések és eszmények nem szűk osztálycélokat szolgáltak, hanem az egész emberiség vágyait fejezték ki. A reneszánsz nagy álma: a világ, a természet és az ember harmóniája volt, melynek megteremtésére a határtalan öntudatra ébredt ember képesnek is érezte magát. Mintaképe a mitikus Herkules, aki minden nehézséget legyőz s az egekig tör (Colluccio Salutati), vagy pedig önmagát az isteni erővel helyezi egy sorba, a szuverén teremtés képességét tulajdonítva neki (Pico della Mirandola). Hisz az igazságosságon alapuló társadalom realitásában (Morus) és az örök béke lehetőségében (Erasmus); összebékíteni remél kereszténységet és pogány bölcsességet, Platón és Arisztotelészt (Ficino); egységben lát szerelmet, női szépséget, isteni jószágot (Leone Ebreo) és zenét, kozmoszt, teremtést (Francesco Giorgio); a művészetben és az irodalomban pedig megteremti valóságot és eszményi szépség harmóniáját (Leonardo, Raffaello).

A reneszánsz legszebb eszményei, megsejtései reménytelenül beleütköztek azonban a kor távolról sem harmonikus adottságaiba, viszonyaiba, és csupán egy merész és csodálatos utópia részei lehettek. A kor legnagyobbjai ideig-óráig

meg voltak győződve terveik, elképzeléseik realitásáról, a valóságban azonban nem voltak meg ehhez a feltételek. Mindaz, amit a reneszánsz gondolkodói megálmodtak, s legnagyobb művészei és írói festménybe, szoborba, költeménybe belevarázsoltak, mítosz maradt; az emberiség talán legszebb mítosza. A harmóniára törő reneszánsz ugyanis a legkevésbé sem volt a harmónia korszaka; ellenkezőleg: csupa belső feszültség, feloldhatatlan ellentmondás.

Ezek az ellentmondások szorosan összefüggnek a mítoszalakító reneszánsz-kori polgárságnak a helyzetével és szerepével. Ez a feltörő osztály, melynek legnagyobb szellemei meghirdették az emberség és szabadság jelszavát, a valóságban a kizsákmányolás és elnyomás újabb – a korábnál sok tekintetben még brutálisabb és ridegebb – formáját vezette be és képviselte. Európában milliók nyomorba döntése, a nép felkeléseinek vérbe fojtása, a gyarmatokon pedig soha nem látott embermészárlás és az új rabszolgaság bevezetése kísérte a szabadság és emberség jelszavát valló, új uralkodó osztály hatalmának megalapozását. A polgárság eszményei és érdekei szinte kezdettől fogva kibékíthetetlen ellentmondásban voltak egymással; eszmék és érdekek szembekerülésekor pedig a történelemben mindig az érdekek diadalmaskodnak. Az ellentmondások még inkább kiéleződtek azáltal, hogy a többi társadalmi osztály körében is gyökeret vertek a reneszánsz és humanizmus eszméi, vagy legalábbis azok egy része. Ennek során nemegyszer a humanizmus más-más aspektusai jutottak érvényre az egymással élethalálharcot vívó ellenséges táborokban. Az 1514. évi magyar parasztháború vezére, Dózsa György például joggal tekinthető a társadalmi és erkölcsi értelemben vett humanizmus harcosának; művelt kortársai mégis a humanitás barbár ellenségének tekintették, s vele szemben azt a Werbőczy Istvánt tisztelték humanistaként, aki a klasszikus

és humanista erudíció teljes birtokában alkotta meg híres jogtudományi művét, mely a társadalom többségének jogfosztottságát kodifikálta.

A reneszánsz belső ellentmondásainak legnyilvánvalóbb kifejeződése azonban a reformáció, mely halálos csapást mért az egység, a harmónia, a béke illúzióira. Nem a reformálás tényével, hiszen a konstanci zsinat óta állandóan napirenden volt az egyház reformálásának az igénye, és éppen a humanisták voltak ennek legfőbb szorgalmazói, hanem mert a reformáció végül is csak törés, szakítás, az egyházzal való konfrontáció útján valósulhatott meg. A reformáció így nemcsak az egyház belső reformját célzó, humanista törekvéseknek, hanem a középkori eretnekmozgalmaknak is a folytatója és betetőzője, szembekerülve a reneszánsz számos alapvető tendenciájával. Megtagadta a reneszánsz világszemléletének hedonista és világias elemeit, s fékező erőként lépett fel éppen ott, ahol a reneszánsz a legnagyobbat alkotta: a művészet és irodalom területén. Nem csodálható, hogy régebben és újabban egyaránt találkozhattunk olyan véleményekkel, melyek szerint a reformáció a reneszánsz végét jelenti, s ezért már nem is tartozik bele annak kereteibe. Pedig a reformáció, ha bizonyos vonatkozásokban korlátozta, lassította is a reneszánsz fejlődését és terjedését, más területeken viszont további térnyerését és kiteljesedését segítette elő. Azzal, hogy a szabad vizsgálódás elvét kiterjesztette a szentírára is, a humanizmus egyik alaptendenciáját érvényesítette következetesen; iskolapolitikájával a humanista műveltség minden korábnál szélesebb elterjedését tette lehetővé; a római egyház latin nyelvének a nemzeti nyelvekkel való felcserélésével pedig hatalmas lendületet adott a reneszánsz nemzeti változatainak kifejlődéséhez Európa legtöbb országában.¹⁴

Az ellentmondások, a reneszánszra jellemző tendenciák

szembekerülése, valamint a reneszánsz ideális normáitól eltérő törekvéseknek a humanista eszmék koncertjébe való disszonáns belevegyülése nem jelentik még a reneszánsznak a felbomlását vagy a végét. Kielemezhető a reneszánsznak valamely ideális programja, de a reneszánsz nem szűkíthető csupán erre. A határtalan alkotásvágy megszállottja, Leonardo és a mágia apostola, a szkeptikus Agrippa, egyenjogú – ha nem is egyenlő értékű – tagjai a reneszánsz panteonjának. A reneszánsz nemcsak a legszebb elképzeléseket magába foglaló mítoszokból és utópiákból áll, hanem ezek kritikájából is, a bennük való csalódásból is, s főleg a velük szemben álló valóságból is. Nem tekinthető ezért irányzatnak a reneszánsz, hanem egy rendkívül összetett, különböző tendenciákat magába foglaló kulturális jelenségkomplexusnak, ugyanúgy, miként a hasonlóan sokarcú középkori vagy barokk kultúra. A reneszánsz nem zárt blokk, nem merev dogmák rendszere, s nem ilyenként különbözik a megelőző és a rákövetkező korszaktól. Sokkal inkább a törekvéseknek, eszméknek, ideológiai és művészeti jelenségeknek olyan együttese, mely a maga rendszervoltában, belső értékrendjében, a jelenségek hierarchiájában különül el egyrészt a középkortól, másrészt a barokktól.

Mínthogy nincs jogunk a reneszánsz fogalmát az egymással harmonizáló, s a reneszánsz mítosszal összhangban levő jelenségekre korlátoznunk, elhibázottnak tekinthető az az újabb törekvés, mely egy ilyen leszűkített, „ideális” reneszánszszal szemben egy ún. ellenreneszánsz létezését vallja.¹⁵ Reneszánsz korszak helyett ez esetben olyan korszakról kellene beszélnünk, melyet a reneszánsz és ellenreneszánsz antagonizmusa jellemez. Ez a felfogás minden ellentmondásokkal teli, diszharmonikus, ezoterikus jelenséget; mindent, ami eltér az antik ideálokat szem előtt tartó, klasszikus jellegű irodalomtól és művészettől, az ellenrene-

szánsz kategóriájába sorol. Ez utóbbi fogalom így teljesen diszparát dolgok halmazává válik, s csupán egy negatívum, az ideálisnak tartott reneszánsz eszményképtől való eltérés közössége tartja össze. Ez az osztályozás útjában áll a jelenségek helyes történelmi értelmezésének, hiszen a reneszánsz ellenpólusának megtett kategóriában összevegyülnek a középkor továbbélő jelenségei, a reneszánsz „nem klasszikus” jellegű áramlatai, valamint a következő új korszak előkészítő mozzanatai. A kutatás ezen az úton tovább haladva arra kényszerül, hogy ez utóbbiakból mesterségesen valamilyen egységet konstruáljon, s így végül a korszak kultúráját és irodalmát egy dualisztikus sémává, két ellentétes eszmény küzdelmévé szimplifikálja.

Ennek az elméletnek a hívei különösen a reneszánsz kései szakaszát hozzák fel igazolásul, itt vélik felismerni az ellenreneszánsz felülkerekedését. A manierizmus eszerint nem volna más, mint az ellenreneszánsz kiteljesedése, pedig egészen másról van ekkor szó, a reneszánsz válságáról.

„A XVI. század estéje! Lucien Febvre szokása volt az 1560 utáni szomorú emberekről beszélni. Igen, szomorú emberek ezek a minden csapásnak, minden meglepetésnek, a sors és a többi ember minden árulásának, minden keserűségének, minden haszontalan lázadásnak kitett emberek . . . Körülöttük és bennük mily sok az eldöntetlen háború . . .”¹⁶ Fernand Braudel emlékezett 1950-ben ezekkel a szavakkal nagy elődjére, aki az elsők között figyelt fel a reneszánsz kései szakaszának szomorú embereire, tragikus hőseire, korukat messze megelőző lázadóira. Az emberiség fejlődése egyik legnagyobb pillanatának, a reneszánsz fénykorának a szülöttei ők: Erasmus, Luther, Machiavelli, Copernicus, Ariosto, Rabelais, Michelangelo hagyatékának örökösei. Nem is bizonyultak rá méltatlannak: Tasso, Bruno, Montaigne, Greco, Góngora, Shakespeare, Donne – nem ke-

vésbé fényes névsor, de mennyire más világ már az övék. Az előbbieket jó része diadalai teljében, lelkes hívek táborától körülvéve halhatott meg, ha pedig ez egyiküknek-másikuknak mégsem juthatott osztályrészül, legalább bízhattak eszméik győzelmében; a bukást egyikük sem élte meg. De Tasso, Greco, Góngora elborult elmével halt meg, Bruno sorsa a máglya lett, Montaigne a szkepszisbe menekült, Shakespeare is eldobni kényszerült Prospero varázspálcáját, s a világ értelmetlenségére rádöbbenő John Donne-t aligha nyugtatta meg az önmarcangoló kegyesség.

Életművük, életútjuk, sorsuk azt példázza, hogy a reneszánsz humanizmusának bealkonyult. A XVI. század második felének gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai változása végleg elsöpörte az emberi teljességnek, az emberi tudás és hatalom határtalanságának, ember és világ ideális harmóniájának reneszánsz utópiáját. A kor legnagyobbjai mégis folytatni, fenntartani, továbbfejleszteni, sőt túlszárnyalni próbálták a nagy-reneszánsz eredményeit. Pedig eközben már egy új korszak érlelődött: a tekintélyvel visszaállító, az egyházak ideológiai hatalmát restauráló, a földi helyett mennyei harmóniát kereső barokk korszak. A reneszánsz késői szakaszában elkerülhetetlen, törvényszerű volt a feudális rendszer újraerősödése, a reneszánsz vívmányait létrehozó polgárság átmeneti hanyatlása, a néptömegek fokozottabb alávetése, az állami és egyházi elnyomó apparátus minden korábbinál teljesebb kiépülése. Az emberi szellem, a haladó gondolat, a szabad alkotó tevékenység a reneszánsz korban túlfutott a történelem által kínált valóságos lehetőségeken. A történeti szükségszerűség vastörvényei a fejlődést vargabetűre, a társadalmi és szellemi haladás erőit átmeneti visszavonulásra, az embert a humánus elérkezettnek hitt diadala helyett további szenvedésekre kényszerítette. A szellem forradalmasodott a reneszánsz korban, de a termelés nem,

a reneszánsznak ezért válságba kellett torkollnia, s a szabad szárnyalás helyett a lassú és keserves erőgyűjtésnek kellett következnie. Ez utóbbinak felelt meg a reneszánszra következő barokk kultúra és művészet.

A reneszánsz végső szakasza a történelemnek azok közé a ritka pillanatai közé tartozik, amikor feloldhatatlan el-
lentmondásba került a fejlődés és a haladás elve. Az európai nemzetek fejlődése szempontjából elkerülhetetlen volt a feudális rend és nemesi uralom új kiadásának, s ezzel együtt a barokk kultúrának a létrejötte. A haladás eszménye viszont a reneszánsz és humanizmus vívmányainak fenntartását, sőt továbbfejlesztését igényelte. Nyilvánvaló, hogy az így előálló összeütközés a haladó, humanista tradíció híveire, védelmezőire nézve csak tragikus következményű lehetett. Tudatában voltak eszményeik magasabbrendűségének, igazságának, de látniuk, tapasztalniuk kellett, hogy a történelem nem ad nekik igazat, hogy céljaikat nem valósíthatják meg, hogy bukniuk kell. Az egyenlőtlen küzdelemben azután az ő eszméik is gyakran eltorzultak, tartatatlan és védhetetlen szélsőségekbe csapódtak. Akik pedig nem bírták tovább elviselni a feszültséget, azok feladni kényszerültek eszményeiket, és megalkudni. Ezért lettek szomorú emberek a XVI. század végének gondolkodói, írói, művészei.

Munkásságukban nem valamilyen ellenreneszánsz, hanem a reneszánsz válsága jutott kifejezésre. E válság ideológiai, pszichológiai, irodalmi, művészeti szimptomáit nevezzük manierizmusnak, mely tehát elválaszthatatlan része a reneszánsznak, annak utolsó fázisa, kései változata. Ha egyes felületi, formai jelenségek a manierizmust olykor közelebb mutatják is a barokkhoz, mint a klasszikus reneszánszhoz, mégis, az igazi választóvonal nem a reneszánsz és a manie-

rizmus, hanem a reneszánsz részét alkotó manierizmus és a barokk között húzódik.¹⁷

A fenti megfontolások nagyjából már ki is jelölik a reneszánsz periodizációjának kereteit, s a megelőző és rá következő korszaktól való elhatárolás elvi alapjait. Évszámokkal rögzíthető egyértelmű időhatárokat mégsem jelölhetünk ki. Az egyes országok között ugyanis jelentékeny eltérések voltak a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlettség szempontjából, s ezért a reneszánsz, illetve annak egyes alkotóelemei sem jelentkezhetek mindenütt egyidőben, egyforma ütemben és egyenlő intenzitással. Ugyanazok a tendenciák, jelenségek bizonyos kronológiai eltolódásokkal jutottak érvényre Európa egyes régióiban, illetve országaiban. Kronológia és periodizáció nem fedik egymást, minthogy ez utóbbit a fejlődés egyes fázisainak kijelöléseként kell felfognunk, nem pedig dátumok megállapításaként. Ugyanaz a fázis pedig országonként más-más évszámokhoz köthető. A periodizáció egységét nem a pontos kronológiai egybeesés, hanem a fő fejlődési szakaszok országonként nagyjából azonos sorrendje biztosítja. Ennek az elvnek a figyelembevételével határozhatjuk meg a reneszánsz, s ezen belül az irodalom fejlődésének főbb állomásait, egymásra következő ízületeit.

A reneszánsz története első szakaszára az új humanista szellem megjelenése és térhódítása a jellemző. A humanisták ekkor, mint egy születő új korszak avantgarde-ja, jobbra még középkori környezetben képviselik, és viszik diadalra a reneszánsz célkitűzéseit. Ennek a folyamatnak a kezdete országonként nagyon eltérő. Itáliában Petrarca, Boccaccio, Cola di Rienzi fellépése jelzi a reneszánsz kezdetét, Európa többi országában azonban csak a XV. század folyamán, néhol annak is csak a végén érlelődtek meg a humanisták fellépésének a feltételei. Ebben a periódusban

a reneszánsz irodalom még csaknem kizárólag latin nyelvű, miközben anyanyelven még a középkori irodalom éli utóvirágzását. Még Itáliában is, Petrarca és Boccaccio olasz remekművei ellenére, csaknem egy évszázadig ismét a latin lesz a magas igényű irodalom kifejezőeszköze.

A következő, második fázisnak az európai reneszánsz tetőpontját, a reneszánsz és humanizmus eszményeinek legteljesebb kibontakozását, a reneszánsz nagy mítoszai létrejöttének az időszakát tekinthetjük. A vezető szerep változatlanul Itáliáé, ahol a XV. század utolsó és a XVI. század első évtizedeiben a reneszánsz a maga legteljesebb pompájában bontakozott ki. A festészet és a szobrászat terén ekkor jönnek létre a legnagyobb alkotások, s irodalomban is ez az időszak adja a legfényesebb neveket, olyanokat mint Lorenzo de' Medici, Poliziano, Bembo, Castiglione, Ariosto, Machiavelli, akik immár mind a lingua vulgaris-t választották remekműveik megalkotására. A humanizmus Itálián kívül is elérkezik az Erasmus és Morus neveivel fémjelvezhető legnagyobb teljesítményeihez, a magas szintű reneszánsz irodalom azonban túlnyomórészt még továbbra is a latin maradt; ezen a nyelven írt az időszak legnagyobb Alpokon túli költője, Janus Secundus is.

A reformáció zászlóbontása és gyors előretörése jelzi a fejlődés harmadik szakaszának a kezdetét, amely a reneszánsz Európa-szerte való kivirágzásának, gazdagodásának, megerősödésének az időszaka. Ekkor válnak uralkodóvá mindenütt a nemzeti nyelvek pozíciói, s jönnek létre – időben egymást gyorsan követve – a francia, a spanyol, a horvát, a lengyel, a magyar, az angol reneszánsz irodalom legnagyobb alkotásai. Ekkor válik Európa-szerte modellté a klasszicizáló, arisztokratikus, a formai tökélyre törekvő költészet, de ugyanakkor ez az a korszak, amikor a reneszánsz műveltség – jórészt a reformáció jóvoltából – már eljut a

társadalom valamennyi rétegéhez, s virágzásnak indulnak a reneszánsz irodalom népszerű formái, népi alkotásai, mint a népkönyvek, a commedia dell'arte, a madrigálköltészet, a kelet-európai históriás ének. A humanizmus eredeti tudós, latin iránya ekkor már nem annyira az emberiség és a társadalom eleven kérdéseire keres választ, hanem főként tudományos, filológiai teljesítményekkel büszkélkedik, nagyban elősegítve a reneszánsz-kori természettudomány diadalait. Ez utóbbiak jórészt szintén a korszak e harmadik izületébe tartoznak, így Copernicus, Paracelsus, Vesalius, Cardanus eredményei.

A reneszánsz történetének utolsó, negyedik fázisa a válságnak, a manierizmusnak s vele egyidőben már az új korszak első jeleinek, a barokk előharcosainak az időszaka. Kezdeté mindenütt összefügg a gazdasági, társadalmi, politikai katasztrófákkal, a reneszánsz kultúra társadalmi bázisát alkotó erők megrendülésével. Itáliában már az 1520-as években megjelennek a válság és a manierizmus első jelei, kibontakozásuk azonban itt is csak a század második felére esik. Európa más országaiban az 1560-as évektől kezdve beszélhetünk a reneszánsz e kései fázisáról, de azokban az országokban, ahol a reneszánsz aranykora viszonylag későn bontakozott ki, mint Lengyelországban, Magyarországon, Angliában, még ennél is későbbi időponttól. E kései, válságos szakaszban válik teljessé a reneszánsz eredményeinek európai kiegyenlítődése. Ekkor nincs már vezető ország; a magas szintű reneszánsz műveltség már egész Európában otthonos, a legnagyobb gondolkodók, írók, művészek – Lucien Febvre szomorú emberei – a legkülönbözőbb nemzetekből rekrutálódnak. Velük szemben azonban egyre erősebben törnek előre az új korszak emberei, a jezsuiták, az újszolasztika reprezentánsai, az első nagy barokk művészek, a mágikus, ezoterikus ballasztoktól megszabaduló modern

természettudomány úttörői. 1600 körül, másutt a harmincéves háború kezdete táján, a kései reneszánsz, a manierizmus végleg alulmaradt a barokkal szemben. Csak a reneszánsz Európa peremén, Skandináviában és Kelet-Európában terjednek ki hullámverései még a XVII. század közepéig is.

A reneszánsz a maga legteljesebb kiterjedésében tehát mintegy háromszáz esztendő töl fel: a XIV. század közepétől a XVII. század derekáig. Ez azonban csak a kronológiai eltolódások okozta torzító látszat, mert valójában a reneszánsz élete az egyes országokban nagyjából két évszázadra vagy még annyira se terjed ki. A reneszánsz, mint az európai civilizáció egyik legfényesebb korszaka, nem pontos évszámok közé szorítható szelete a történelmi fejlődésnek, hanem egy történelmileg és társadalmilag determinált összetett műveltségi forma, melynek időbeli határait, belső szakaszait a tartalmi, elvi kérdésekből kiindulva lehet csak rugalmasan kijelölni. Az egész reneszánsz, s ezen belül az egész európai reneszánsz irodalom évszámokkal kijelölt szintetikus periodizációja mindig csak approximatív és hipotetikus jellegű lehet.

(1973)